

POZITIVNI I NEGATIVNI ASPEKTI DRUŠTVENOG KAPITALA – SLUČAJ POSTKOMUNISTIČKIH DRUŠTAVA

Positive and Negative Aspects of Social Capital – The Case of Postcommunist Societies

ABSTRACT *The paper analyzes social capital's properties in relation with the level at which it is generated, as a type of social capital. The second part of the paper is dedicated to examining of possibilities for implementation of the concept of social capital in various social and political circumstances. Analysis of the Putnam's concept of social capital in reviewing of the process of democratization of post-communist societies has shown that assessment of the social capital's role in democratic transition of these societies must take into account specific social and political circumstances which influenced social capital's trends and forms. In contrast to economically developed societies with long democratic traditions, it turned out that social capital in former communist societies developed and moved in almost opposite directions. It is characterized by competitiveness, non-community spirit and exclusivity. This may be explained by predominant informal associating forms as a survival strategy in conditions of deprivation and ideological mobilization at the time of communist party states which during transition turned into suspicious conversions of various capital types. It is an open issue how much the social capital concept is applicable in post-communist societies of Eastern and Central Europe and how it should be designed for the purpose of adequate implementation in creating of social policies.*

KEY WORDS *social capital, generalized trust, reciprocity, informal networks, communism*

APSTRAKT *U radu se analiziraju svojstva društvenog kapitala koja su povezana sa nivoom na kome se on generiše, kao i sa tipom društvenog kapitala. Drugi deo teksta posvećen je sagledavanju mogućnosti primene koncepta društvenog kapitala u različitim društvenim i političkim okolnostima. Analiza Putnamovog koncepta društvenog kapitala u procesu demokratizacije postkomunističkih društava pokazala je da se u proceni uloge društvenog kapitala u demokratskoj tranziciji ovih društava moraju uvažiti specifične društvene i političke okolnosti koje su uticale na tokove i oblike društvenog kapitala. Za razliku od ekonomski razvijenih društava sa dugom demokratskom tradicijom, pokazalo se da se društveni kapital u bivšim komunističkim društvima razvijao i kretao u gotovo suprotnom smeru. Njega odlikuju kompetitivnost, nekomunitarnost, ekskluzivnost. To se može objasniti preovlađujućim neformalnim oblicima udruživanja kao strategije opstanka u uslovima oskudice i ideološke mobilizacije u vreme komunističke partijske države koji će se tokom tranzicije pretvoriti u sumnjivu konverziju različitih tipova kapitala. Otvoreno pitanje je koliko je koncept društvenog kapitala primenjiv u postkomunističkim društvima istočne i*

¹olja64@eunet.rs

centralne Evrope i kako ga treba koncipirati u svrhu adekvatne primene u kreiranju socijalne politike.

KLJUČNE REČI *društveni kapital, generalizovano poverenje, reciprocitet, neformalne mreže, komunizam*

Uvod – koncept društvenog kapitala

Ideja da društveni odnosi, zajedničke norme i poverenje olakšavaju koordinaciju i saradnju između pojedinaca i grupa nije nova ideja. Teorijski koncept koji promovise ideju o značaju društvenosti, udruživanja i normi kao zaliha kapitala podigao je ovaj pristup na nivo jedinstvenog principa kojim se mogu objašnjavati različiti ekonomski i socijalni fenomeni. Za razliku od fizičkog kapitala koji je povezan sa materijalnim dobrima i humanog kapitala koji se prevashodno odnosi na znanje i sposobnosti individua, društveni kapital egzistira kao relacija između osoba (Coleman, 1988: 100). Društveni kapital je konvertibilan, komplementaran i zamenljiv sa drugim vrstama kapitala. Dobri društveni kontakti, informacije, korisni saveti uspešno se konvertuju u ekonomski kapital i druge prednosti².

Burdije, koji je među prvima u teoriju uveo pojam društvenog kapitala, suštinu ovog koncepta sagledava u odnosima moći koji ga determinišu i nejednakom pristupu benefitima koje donosi. On naglašava da vrednost društvenog kapitala nije ista za sve aktere, da on nije javno dobro podjednako pristupačno privilegovanima, i ugroženima. Takođe, „postoje tendencije privilegovanih pojedinaca da održe svoje privilegovane pozicije koristeći svoje veze sa drugim privilegovanim ljudima“ (Bourdieu, 1986). Dok je za Kolmana društveni kapital gotovo potpuno benignan u svojim funkcijama, kao skup normi i sankcija koji omogućavaju pojedincima da saraduju na obostranu prednost, Burdije naglašava prevagu „tamne strane“ za potlačene i „svetle strane za privilegovane“ (Field, 2003). U duhu neomarksističkog modela koji Burdije koristi društveni kapital je resurs mobilisan od strane nekih aktera na račun drugih, predstavljajući “kapital-konekcije” kao deo šireg skupa mehanizama koji podržavaju reprodukciju društvene i ekonomske nejednakosti” (Kilpatrick et al, 2003:420). Burdijeovo shvatanje društvenog kapitala koncentrisano je na nejednake pristupe resursima diferenciranim prema nejednakoj moći i vlasti. Društveni kapital, prema tome, ulazi u formaciju klase i učestvuje u stvaranju elite. Burdije smatra da je „društveni kapital agregat stvarnih i potencijalnih resursa koji su povezani sa posedovanjem trajnih mreža više ili manje institucionalizovanih odnosa međusobnog poznavanja i priznavanja“ (Bourdieu, 1986: 248). Time se društveni kapital potvrđuje kao atribut elite, maska za nosioce ogoljenog profita i kao takav može biti neprijateljski usmeren prema demokratskom društvu.

Na Burdijeov pristup će biti oslonjena Portesova definicija da je „društveni kapital mogućnost da se očuvaju koristi kroz članstvo u mrežama i drugim socijalnim strukturama“ (Portes, 1998: 8). Primenjujući Burdijeov koncept

² O specifičnostima konvertibilnosti društvenog kapitala u odnosu na fizički i humani kapital pogledati u Adler, 2000: 89.

konverzije društvenog kapitala u druge oblike kapitala (ekonomski, politički, kulturni, informativni) u procesu uspostavljanja tržišta u tranzicionim društvima, Kolankievič daje primer kako društveni kapital može postati izvor korupcije, utaje i kriminala u sferi neformalne ekonomije i ilegalnih aktivnosti (Kolankiewicz, 1996:434).

U temeljnoj teorijskoj elaboraciji koncepta društvenog kapitala, Džejms Kolman definiše društveni kapital prema njegovoj funkciji. Za njega društveni kapital nije pojedinačni entitet, već raznovrsnost različitih entiteta koji imaju dve zajedničke karakteristike, a to su: da svi sadrže aspekte socijalne strukture i da olakšavaju neku akciju aktera – bilo između individua ili korporativnih aktera u strukturi (Coleman, 1988). Kolman identifikuje društveni kapital kao odnos između ljudi, grupa i zajednica koje neguju poverenje i olakšavaju kolektivnu akciju “čiji se ciljevi ne mogu postići u odsustvu društvenog kapitala ili se mogu ostvariti samo po višoj ceni” (Coleman, 1990: 304). Kolmanova definicija oprezno odstupa od Burdijeovog (Bourdieu) tumačenja društvenog kapitala kao individualnog resursa koji je određen klasnom stratifikacijom i pozicijom individue u njoj. Burdijeova konceptualizacija društvenog kapitala se ne odnosi na zajedničke investicije i benefit uzajamnosti, dok je kod Kolmana akcenat stavljen na razumevanje načina i mogućnosti da pojedinci kroz pristup i saradnju u grupama ostvaruju svoje individualne interese, bez obzira na nedostatak pristupa drugim socijalnim i ekonomskim resursima.

Za razliku od koncepta društvenog kapitala koji polazi od individue (egocentrični pristup), bez obzira da li ga ocenjuje kao privilegiju ili mogućnost, druga grupa autora smatra da mreže i norme mogu biti iskorišćene za zajedničku ili kolektivnu dobrobit na nivou celog društva. Robert Putnam, jedan od najpoznatijih zastupnika sociocentričnog koncepta društvenog kapitala posmatra fenomen društvenog povezivanja na nivou širih društvenih celina. On smatra da društveni kapital predstavlja kvalitet mreža i odnosa koji omogućavaju pojedincima da saraduju i delaju kolektivno (Putnam, 1993: 167)³. Zasnovan na visokom stepenu pouzdanosti u javne i političke institucije koje uspostavljaju i podržavaju vladavinu prava i raznovrsnim razmenama koje su transparentne i sigurne, društveni kapital predstavlja opšte dobro koje olakšava viši nivo efikasnosti i produktivnosti. Širenjem koncepta socijalnog kapitala na polje politike Robert Putnam ovaj koncept sagledava kao značajnu podršku političkim i ekonomskim performansama društva (Putnam, 1993: 176). Poverenje, norme i horizontalnu mrežu građanskog angažovanja Putnam označava kao ključni faktor u efikasnom funkcionisanju demokratije, dok nedostatak društvenog kapitala vidi kao problem u demokratskom razvoju postkomunističkih društava čija je građanska tradicija slaba, a totalitarna

³ Mnoštvo autora definiše društveni kapital kao atribut šireg socijalnog okruženja ujedno sagledavajući njegovo povratno dejstvo na dobro društveno upravljanje. “Norme i mreže omogućuju ljudima da delaju kolektivno” (Woolock i Narayan, 2000: 226), “Društveni kapital je proizvod socijalnih interakcija sa potencijalom da doprinese socijalnoj, građanskoj ili ekonomskoj dobrobiti zajednice” (Falk i Kilpatrick, 2000: 103).

vladavina zloupotrebljava ograničene zalihe društvenog kapitala (Putnam, 1993:183). "Norme reciprociteta i mreže građanskog angažovanja" (Putnam, 1993: 183) čine osnovu obrasca društvenog ponašanja koje se zasniva na jednakosti i horizontalnom povezivanju, te stoji u oštrm kontrastu sa vertikalnim hijerarhijskim povezivanjem čija je posledica uspostavljanje patron-klijent društvenih odnosa. Deljenje normi generalizovanog reciprociteta podrazumeva da ljudi čine nešto za druge ne usled pritiska i moći drugog aktera, ne usled neposredne koristi, već znajući da će u budućnosti, "na kraju puta", taj neko učiniti isto to za njih (Putnam, 1993:82-83). Horizontalni odnosi reciprociteta i poverenje zasnovano na aktivnom učešću u javnim poslovima i građanskoj saradnji suprotni su odnosima lojalnosti koji karakterišu pokroviteljske mehanizme vertikalnih hijerarhija i pojavljuju se kao zamena za neuravnotežene i nepredvidljive društvene odnose. U tom smislu, Patnam tvrdi da u odsustvu saradnje, poverenja i tolerancije zasnovanih na horizontalnim mrežama reciprociteta i građanskom angažovanju "nemoralni familijarizam, klijentizam, bezakonje, neefikasna vlada i ekonomska stagnacija izgledaju kao verovatniji ishod nego uspešna demokratizacija i ekonomski razvoj bivših komunističkih društava" (Putnam, 1993: 183).

Društveni kapital može biti shvaćen kao gotovo svaka forma humane interakcije i svaki nivo socijalnog upravljanja. Veliki obim literature o društvenom kapitalu i mnoštvo empirijskih i disciplinarnih instanci koje ga opserviraju ukazuju na njegovu fleksibilnost i mnogoznačnost. Prema Nan Lin ograničenja i kontroverze unutar koncepta društvenog kapitala nastaju, između ostalog, zbog nerazrešenog pitanja da li je društveni kapital individualno ili kolektivno dobro. To dovodi do suprotstavljanja makro-nivoa i relacionog nivoa (Lin, 2001: 8). Iako se većina teoretičara slaže da društveni kapital obuhvata, kako individualnu, tako i kolektivnu dimenziju, nije do kraja izbegnuta teškoća razdvajanja društvenog kapitala kao kolektivnog, pa čak i javnog dobra od njegovih korena koji su smešteni u individualne interakcije i mreže.

Nedoumice usled neodređenosti i širine pojma društvenog kapitala koji je sazdan od kognitivnih, relacionih i strukturalnih elementa ostavljaju otvorenim suštinski izazov, a to je odgovor na pitanje kako se relacije i razmene na individualnom planu, njihova svojstva i značaj prenose na makro - društveni plan. Posebno interesovanje ovog rada posvećeno je negativnim aspektima društvenog kapitala i pronalaženju uzroka koji dovode u pitanje tezu o njegovim pretežno pozitivnim efektima⁴. U tom smislu se problematizuje lociranost društvenog kapitala kao potencijalni izvor njegovih negativnih efekata i uključuje diskusija o različitim

⁴ Sagledavajući koncept društvenog kapitala kroz prizmu potrebe da se akcenat stavi na društvenost viđenu kroz interakciju normi, socijalnih mreža i poverenja pojedini teoretičari su prenaplaćavali blagotvorne efekte društvenog kapitala tretirajući ga kao resurs ukorenjen u društvene strukture sa širokim spektrom korisnih rezultata. Na primer, u pogledu detinjstva i adolesecentnog ishoda, društveni kapital je pretpostavljen kao nešto što neguje efikasnu socijalizaciju mladih u okviru porodice (Hagan, MacMillan, and Wheaton 1996; Parceland and Menaghan 1994), škole (Coleman, 1988, Coleman, 1995), etničke zajednice (Zhou and Bankston1996), i susedstva (Sampson, Morenoff, and Earls 1999).

tipovima društvenog kapitala i njihovim specifičnim svojstvima i društvenim efektima.

Treba reći da poreklo i posledice negativnih efekata društvenog kapitala treba tražiti i izvan sistema koji je uključen u koncept (socijalne mreže, norme reciprociteta, poverenje, solidarnost). Povezanost društvenog kapitala i privrednog sistema ne sme da bude sporedno pitanje, kao što to nije ni politički kontekst ili struktura izrazite društvene i ekonomske nejednakosti u kojoj su svi resursi (i svi oblici kapitala) nejednako distribuirani⁵. Bilo koji nivo opserviranja društvenog kapitala (pojedinaac, domaćinstvo, zajednica, preduzeća, regioni, narodi, globalni sistem) ugrožen je socijalnom nejednakošću koja proizilazi iz klasne strukture čije posledice ne može da prevaziđe nijedan tip društvenog kapitala.

Problem lociranosti društvenog kapitala

Ideja vodilja društvenog kapitala kao suštinski važnog za zdravu zajednicu zasniva se na pretpostavkama o njegovoj mogućnosti da obezbedi efikasne i odgovorne institucije, razvije mehanizme za dobro upravljanje, ohrabri sposobnost pojedinaca da ostvare sopstvene interese i razviju grupne kapacitete kroz kolektivne akcije u rešavanju problema, kao i da podigne nivo interpersonalnog poverenja kroz članstvo u dobrovoljnim organizacijama. Kako Portes ističe, kao da postoji implicitni konsenzus o tome da je društveni kapital važan jer omogućava ljudima da delaju zajedno rešavajući dileme kolektivne akcije (Portes and Landolt, 1996).

“Bazična ideja društvenog kapitala je da porodica, prijatelji i udruženja čine za pojednca važnu imovinu, za kojom može posegnuti u krizi, upotrebiti je samo za sebe, i iskoristiti kao materijalnu dobit. Ono što je tačno za pojedince, obično prati i grupe. Zajednice koje su obdarene različitim zalihama društvenih mreža i građanskim asocijacijama u boljoj su poziciji da se suprotstave siromaštvu i ranjivosti, reše sporove i steknu prednost za sticanje novih prilika” (Woolcock i Narayan, 2000: 3).

Očito je da društveni kapital može biti smešten na različitim nivoima: na nivou individue, neformalne društvene grupe, formalne organizacije, zajednice, etničke grupe, pa na kraju, i nacije. Sposobnost povezivanja ovih nesamerljivih objekata zavisi od prisustva normi reciprociteta i poverenja koje se na njima zasniva. Postojanje tri osnovna nivoa na kojima se generiše društveni kapital (mikro-individua, mezo-grupa i makro-društvo) može izazivati koliziju u ispoljavanju i procenjivanju njegovih efekata. Njihov izbalansiran odnos se čini važnim u pogledu mogućnosti ostvarivanja korisnih efekata društvenog kapitala.

Individualni nivo opserviranja društvenog kapitala mora uzeti u obzir najrazličitije obrasce percepcije i navike u individualnim relacijama, usvojeno

⁵ Bjornskov u okviru istraživanja socijalne frakcionalizacije koje je sprovedeno na uzorku od 100 država dolazi do rezultata koji dokumentuju efekte nejednakosti u prihodima i političku raznolikost kao najjače determinante koje utiču na pad društvenog poverenja, dok etnička raznolikost i druge razlike ne pokazuju značajni uticaj na smanjivanje socijalnog poverenja (Bjornskov, 2008).

znanje individue kao kompleks pretpostavki, verovanja, stavova, morala i običaja koji ne moraju biti svojstveni ostalim članovima društva. Potencijal individue da ostvari sopstvene interese i razvije grupne kapacitete kroz kolektivne akcije u rešavanju problema u mnogome će zavisti od ličnih karakteristika, kao i mesta koje zauzima u socijalnoj strukturi. Društveni kapital definisan kao atribut pojedinca odnosiće se na mogućnosti osobe da aktivira i efikasno mobilise mrežu socijalnih veza i na osnovu njihovih zaliha i kvaliteta ostvaruje razmenu u socijalnom prostoru. Shodno tome, društveni kapital se pojavljuje kao privatno dobro koje pojedinci akumuliraju i koriste da bi ostvarili sopstvene ciljeve. Ova, reklo bi se, u najvećoj meri, sociološka konceptualizacija društvenog kapitala stavlja u fokus mogućnosti ostvarivanja socijalnog prestiža pojedinca opservirajući njegov položaj u strukturama moći i učešću u neformalnim mrežama razmene. Benefit korišćenja društvenog kapitala je povezan sa cenom i rizikom, a izvori njegovog korišćenja leže u socijalnoj strukturi u koju je akter smešten. "Društveni kapital je izvor dostupan akterima kao funkcija njihove lociranosti u strukturi socijalnih relacija" (Adler i Kwan, 2002:18). Međutim, društvena struktura je uslovljena klasnom i slojnom hijerarhijom, te je položaj individue određen kako pozicijom u mrežnoj strukturi, tako i mogućnostima pristupa benefitima društvenog kapitala. Takođe, nisu svi aspekti društvene strukture ekvivalentni, kao ni njihove upotrebne vrednosti, i načini na koji ih akteri vrednuju, već te vrednosti variraju u zavisnosti od konteksta. Dok u određenim okolnostima data forma društvenog kapitala ima vrednost, u drugim ona može biti beskorisna, pa čak i štetna za interese drugih aktera (Ponthieux, 2004: 4).

Koncept društvenog kapitala, takođe, izražava socijalnu suštinu komunalne vitalnosti. Rešenje za problem zajedničkog delanja pretpostavlja razvoj dobrovoljne kolektivne akcije i povezan je sa nasleđenim društvenim kapitalom u zajednici⁶. Razvijeni društveni kapital shvaćen kao moralni resurs zajednice prisutan je u područjima sa dobrim funkcionisanjem lokalne samouprave u kojima su javne delatnosti građana kreirale atmosferu međusobne saradnje i uspostavile vitalne društvene mreže. Međutim, stanovište takozvane "komunitarne" perspektive društvenog kapitala koja ga izjednačava sa lokalnim nivoom organizacije, udruživanja i asocijacija suočava se sa izostankom isključivo blagotvornih efekta društvenog kapitala koji deluju samo u korist zajednice (Woolock i Narayan, 2000). Takvo entuzijastičko glorifikovanje lokalnih zajednica i mreža prenebregava prisutne mane izolovanih, parohijalnih i kolektivnih interesa suprotstavljenih grupa (Portes and Landolt 1996)⁷. Komunitarna perspektiva često ignoriše opasnosti koje partikularna grupna homogenost može predstavljati za one koji se nalaze izvan nje (kriminalne grupe, rasizam, etnička netrpeljivost, rodna diskriminacija i sl.).

⁶ U skladu sa Tabelini (2005) i Akocmak i ter Weel (2006) tvrde da istorija opština pre jednog veka ima značajan uticaj na postojeće verovanje u društveni kapital.

⁷ Portes navodi najmanje četiri oblika negativnog efekta koje može da proizvede društveni kapital. To su: isključivanje autsajdera, suviše zahteva za članove grupe, restrikcija individualnih sloboda, smanjivanje ujednačavajućih normi (Portes, 1998:15).

Institucionalni pogled na društveni kapital predstavlja treću perspektivu u opserviranju pojma društvenog kapitala i njeni zastupnici tvrde da je vitalnost građanskog društva u velikoj meri proizvod političkog, pravnog i institucionalnog okruženja. Društveni kapital se u ovom slučaju pojavljuje kao zavisna promenljiva koja varira u zavisnosti od kvaliteta formalnih institucija i “generalizovanog poverenja”. Patnam razvijene ekonomske sisteme i visok nivo političke integracije u nekom regionu vidi kao direktan rezultat uspešne akumulacije društvenog kapitala. Njegova čuvena istorijsko-komparativna studija o različitim oblicima uprave u italijanskim pokrajinama pokazala je da vertikalno strukturisani sistem vladavine kraljeva, barona, vitezova i seljaka stoji u suprotnosti sa malim grupama suseda koje nastaju na bazi paktova samozaštite čineći alijanse horizontalne kolaboracije koje su se širile u druge sfere socijalnih aktivnosti (Putnam, 1993:84). Asocijacije između jednakih nasuprot hijerarhizovanoj organizaciji nejednakih pokazale su veću efikasnost na svim društvenim poljima. Građansko povezivanje iznedrilo je “društvo zasnovano na impersonalnom poverenju i generalizovanom reciprocitetu - koren socijalnog poverenja bio je civilni angažman” (Putnam, 1993:85). Reciprocitet i poverenje horizontalnih asocijacija nasuprot poslušnosti i lojalnosti kao odlika vertikalnih mreža krucijalni su element prosperiteta, kako u prošlosti, tako i u kasnijem razvoju pojedinih regiona.

Adam Selingman smatra da je konsenzus baziran na mrežama međusobnog poverenja – između građana, porodica, dobrovoljnih organizacija, verskih zajednica i sl. izvor “legitimiteta” modernog društva, čime se generalizuje “poverenje” u autoritet vlade (Selingman, 1997: 14).

Aktivnost građanske zajednice je glavni faktor koji stoji iza ekonomske i upravljačke efektivnosti i meri se, u Patnamovoj studiji, pokazateljima kao što su glasačke aktivnosti, čitanje novina, participacija u sportskim klubovima i dobrovoljnim kulturnim udruženjima. Društveno nasleđe je u velikoj meri određeno preovlađujućim istorijskim prisustvom horizontalnih ili vertikalnih obrazaca organizovanja društvenih udruženja i organizacija. Specifičnost glavnog principa društvenog organizovanja (poverenje ili hijerarhija) determiniše razvoj političkih aktera i mogućnost razvoja civilnog društva. U modernim društvima se može govoriti o “generalizovanom poverenju” kojim se individualni akteri rukovode opredeljujući se za aktivnosti koje su usmerene ka opštem dobru. Poverenje je potrebno kada očekivane uloge i familijarne relacije nisu više od pomoći u predviđanju reakcija naših individualnih i kolektivnih partnera. “U situaciji takve vrste, ljudi se okupljaju oko žetve čije je seme posejano u mikro-interakcijama u prošlosti” (Seligman, 1997). Društveni konsenzus je plod dobrovoljnog regulisanja društvenih odnosa međusobno nepoznatih lica. Društvena udruženja i mreže ne smeju biti sredstva za realizaciju kratkoročnih interesa bilo koje grupe. “Hrabri reciprocitet” (*brave reciprocity*) i generalizovano poverenje osnov su nemogućnosti zloupotrebe društvenih organizacija i mreža. Oblici društvenog kapitala jačaju kroz samorazvoj i kumulativne su prirode.

Nivo generalizovanog poverenja i društvene angažovanosti predstavljaju indikatore društvenog kapitala značajne za utvrđivanje razlike u ekonomskoj i

društvenoj razvijenosti. Društveni kapital je u ovom slučaju javno dobro koje baštine stabilna društva sa čvrsto uspostavljenim institucionalnim i političkim okvirima. On je zasnovan na poverenju i saradnji u ostvarivanju zajedničkih ciljeva te se visokim nivoom društvenog kapitala može objasniti njihov ekonomski učinak i rast. Distinkcija između civilnog (*civic*) i upravljačkog (*government*) društvenog kapitala ukazuje na veoma značajnu vezu između institucionalnog i političkog okruženja i perspektiva razvoja društvenog kapitala. Ovako koncipiran teorijsko-analitički pristup odsustvo/prisustvo razvijenog društvenog kapitala vidi kao presudnu distinkciju između razvijenih, demokratskih društava i onih koja permanentno zaostaju u razvoju značajnih segmenata društvenog života. Posmatran kao zavisna varijabla uslovljena političkim, privrednim i institucionalnim ambijentom stepen razvijenosti društvenog kapitala može biti linija razdvajanja čitavih društava i regiona.

Postkomunistička društva pretežno generišu društveni kapital koji proističe iz neformalnih mreža i razmena koje na nivou pojedinačnih strategija služe partikularnim interesima ispoljavajući slabost na planu generalizovanog poverenja. Na opštem nivou čak može ometati efikasno funkcionisanje tržišnih i demokratskih mehanizama. Patnam ocenjuje nedostatke društvenog kapitala u postkomunističkim zemljama alarmantnim i traži rešenje u “strpljivoj rekonstrukciji krhotina autohtonih udruženja građana koja su preživela decenije totalitarnih pravila” (Putnam, 1993: 39).

Analizirajući rusko postkomunističko društvo neki autori smatraju da implikacije u pogledu pronalaženja Patnamovih obrazaca socijalne interakcije deluju, na prvi pogled sumorno, jer su društveni odnosi u Rusiji bliži vertikalnim hijerarhijskim relacijama kakve karakterišu južne italijanske regije, što je legat hijerarhijskog komunističkog sistema u kome su preovladavali odnosi gazda-klijent i u kome su norme uzajamne saradnje i međusobnog poverenja bili retkost (Marsh, 2000:183). Shodno tome Patnam na osnovu učestalosti korupcije i aktivnosti ruske mafije dovodi Rusiju u direktnu paralelu sa italijanskim Jugom, pretpostavljajući da se u Palermu može predviđati budućnost Moskve (Putnam, 1993: 183).

Analizirajući Patnamov koncept društvenog kapitala i ukazujući na mogućnosti ispoljavanja tamne strane društvenog kapitala, Pucel zaključuje da: “ono što je dobro za kapitalizam u datoj istorijskoj tački i datom socijalnom kontekstu nije uvek dobro za demokratiju i obrnuto” (Putzel, 1997: 941). Pucel smatra da nema razloga da se sumnja u Patnamova zapažanja o odnosu efektivnosti institucionalne reforme u različitim delovima Italije, jer je „materijal iz njegovog istraživanja ubedljiv i snažan”, ali on napominje: “ostaje međutim, znatna sumnja u pogledu uloge društvenog kapitala *per se*, posmatranog kroz determinisanje različitih demokratskih ishoda” (Putzel, 1997: 947). Sa jedne strane, mreže i odnosi sa visokim nivoom poverenja okupljeni oko asocijacija ne garantuju po sebi politički ishod, a sa druge strane, postoje drugi politički faktori i okolnosti koji određuju različitost u razvitku građanskog društva.

Patnamov fokus na modele poverenja prisutne u neformalnim institucijama (norme, nepisana pravila ponašanja) istakao je njihov značaj mimo formalnih

institucija (ustavi, pravni kodeksi) i organizacionih formi (parlamenti, političke partije) i ukazao na izgled za konsolidaciju demokratije u zemljama u razvoju (Putzel, 1997:940). Međutim, interpersonalne mreže poverenja i reciprociteta uspostavljene u okolnostima uzajamnog nepoverenja u odnosu na vlast rezultiraju odustajanjem od aktivnog i samopouzdanog učešća u donošenju važnih odluka za sopstvenu egzistenciju, te se pojavljuju kao izvor neformalnog društvenog kapitala koji može biti u opoziciji sa vrednostima građanskog društva. Lične mreže i neformalne razmene razvijaju međusobno poverenje kao ključnu komponentu, ali se ono pojavljuje u kontekstu nepoverenja prema vanmrežnom okruženju. Istraživanje neformalne razmene u Rusiji pokazuje da se lične mreže uspostavljaju kroz horizontalne veze i da podrazumevaju duboki nivo poverenja i reciprociteta (Ledeneva, 1988). Ovakve mreže kreiraju visok nivo unutargrupnog društvenog kapitala koji olakšava preživljavanje u uslovima nejednakosti i hijerarhije, ali istovremeno smanjuju mogućnosti za razvoj građanske zajednice u kojoj je društveni kapital generisan na način o kome je kod Patnama reč. Nasuprot međuličnom umrežavanju situacija poverenja i reciprociteta koja ne zahteva nikakve prethodne interakcije sa specifičnim akterima stoji u osnovi društvenog kapitala koji karakteriše razvijeno demokratsko i građansko društvo. Patnam, takođe, ukazuje na važnu osobinu društvenog kapitala koji se generiše iz neformalnih veza, a to je da je “sazdan od neformalnih normi i kulturnih obrazaca koji se sporije menjaju od formalnih pravila i imaju tendenciju da ih premodeluju” (Putnam, 1993:180). Usled te osobine, društveni kapital se nalazi u opasnosti da uprkos izmenjenim formalnim i institucionalnim okvirima ostane sredstvo zatvorene unutargrupne uzajamne podrške, ili zalog u diferencijalnoj raspodeli moći između nejednakih.

Tipovi društvenog kapitala – svetla i tamna strana

Koncept društvenog kapitala suočio se sa izazovima koje je Patnam dosledno izbegavao. To su problemi društvenog konflikta, politički aspekt društvenog kapitala i vertikalna dimenzija dobrovoljnih udruženja uslovljena klasnom diferencijacijom⁸. Ipak, ubrzo nakon objavljivanja pionirskog rada Patnam je uočio potrebu za prečišćavanjem koncepta jer je bilo evidentno da ne ispoljavaju sva udruženja benigne društvene efekte. U pokušaju da reši problem koji je proizašao iz postojanja društvene povezanosti i deljenja normi koje ne poznaju opšti interes Patnam je uveo distinkciju između povezujućeg (*bonding*) i premošćujućeg (*bridging*) društvenog kapitala.

Prvi se generiše iz gustih i tesnih prijateljskih i rođaćkih veza u autarhičnim zajednicama, dok se drugi odnosi na vangrupno povezivanje (Putnam, 2000).

⁸ Maks Veber je isticao da su dobrovoljna udruženja odnosi dominacije (*Herrschaftsverhältnisse*) u dva pravca: prvo u okviru udruženja (dominaciju vrši rukovodstvo na rang i dosije članova) i drugo u odnosu na spoljni svet (organizacija prema strancima), Veber, 1911.

Patnam će ukazati na razliku između formalnog i neformalnog, jakog i slabog, ka unutra i ka spolja orijentisanom društvenom kapitalu (Putnam i Goss, 2002: 10).

Da gustina mreža nije presudna za kvalitet društvenog kapitala istakli su Granoveter (Granovetter, 1974) ističući “snagu slabih veza” i Bart (Bart, 1992) koji je dalje razvio ovaj koncept, ukazujući na potencijalnu ograničenost čvrstih veza u zatvorenim mrežama. Vulok (Woolock) će istaći značaj razvijanja distinktivnih formi društvenog kapitala, jer premošćujući (*bridging*) i spajajući (*linking*) društveni kapital sežu do ljudi u različitim situacijama, kao i do onih koji su potpuno izvan zajednice, čime se omogućava članovima zajednice da obuhvate mnogo širi spektar resursa od onih koji su dostupni zajednici (Woolock 2001: 13-14).

Usko shvaćena moralnost povezujućeg kapitala koja u modernim društvima predstavlja potencijalni izvor korupcije i “amoralne familijarnosti” u Vakantovoj (Wacquant, 1998) studiji o urbanim geto zonama povezuje se sa pojmom neformalnog društvenog kapitala. On ističe razliku između formalnog i neformalnog društvenog kapitala. Formalni društveni kapital je sačinjen od formalnih organizacija u kojima neko participira kao član, klijent ili štíćenik. Formalne institucije i pravila utiču na društveni kapital, pre svega, indirektno, preko uticaja na društvene norme i mreže, ali često i direktno (Golubović, 2008: 31).

Neformalni društveni kapital čine bogate veze bazirane na interpersonalnim mrežama razmene poverenja i obaveza (Wacquant, 1998: 27). Oba tipa su jasno povezana sa personalnim kapacitetima, prilikama i strategijama. Danas postoje veoma dobra saznanja na koji način interpersonalne veze utiču na životne šanse u pojedinim oblastima (pronalaženje posla, podizanje kapitala za pokretanje malog biznisa, zapošljavanje i zadržavanje posla, migracije, sticanje osnovnih sredstava za život), kao i načina na koji interpersonalne veze utiču na alokaciju i kompeticiju (Granowetter, 1974; Light, 1974; Marks, 1989; Portes and Stepick, 1993, prema Wacquant, 1998: 35).

U suprotnosti sa Patnamovim stanovištem da je u siromašnim gradskim oblastima evidentno odsustvo društvenosti, socijalni antropolozi (Stack, 1997; Fernandez Kelly, 2005) su bogato dokumentovali prisustvo značajnog nivoa društvenog kapitala u gradskim (geto) oblastima, s tim što sredstva i mogućnosti koje pripadnici ovih zajednica dobijaju preko njega ne dozvoljavaju prevazilaženje stanja siromaštva. Afilijativna povezanost i međusobna odgovornost između prijatelja i asocijacija u getu predstavljaju resurs za opstanak u neformalnoj ekonomiji, ali im oni istovremeno stvaraju prepreke i teškoće u njihovom pokušaju da krenu ka gore i da se uključe u formalne veze na tržištu rada, čime ih zapravo drže na društvenom dnu (Monroe and Goldman, 1988; Anderson, 1992; McLeod, 1994; prema Wacquant, 1998). Ovako negativan ishod u uslovima veoma bogatog društvenog kapitala ukazuje na burdijeovski shvaćenu povezanost društvenog kapitala sa drugim oblicima kapitala, hijerarhijski i klasno determinisanim socijalnim mrežama i različitim organizacionim strukturama (škole, tržište rada, institucije).

Teorijski naponi da se prevaziđe socijalno-patološki potencijal društvenog kapitala uključujući sektaštvo, korupciju, nejednakost i ekskluzivnost bazirani su na otkrivanju njegovog diverzifikovanog karaktera i u tom smislu se govori o neformalnom i formalnom, povezujućem i premošćujućem, inkluzivnom i ekskluzivnom, homogenom i heterogenom društvenom kapitalu. Ali, bez obzira na pomenute elaboracije, ostaje čitav skup nerazrešenih odnosa i pitanja, a osnovna teškoća se sastoji u teškom identifikovanju uzroka i posledica.

U literaturi o društvenom kapitalu uočeni su fenomeni kao što su sektaške organizacije ili visoko organizovane kriminalne mreže i gangovi koji imaju visok nivo društvenog kapitala čiji je efekat smanjivanje i uništavanje procedura kolektivnog delovanja i poverenja, kao i potkopavanje društvenih aspekata koji se smatraju vitalnim za ostvarivanje efikasnih demokratija. U skladu sa tim Levi (1996) uvodi termin “asocijalni kapital” (*unsocial capital*) koji se odnosi na negativne društvene efekte koje proizvode mreže svojstvene ekstremističkim organizacijama ili mafiji. Deker (Dekker, 2004) i Rudolf (Rudolph, 2004) su predložili razlikovanje društvenih mreža na osnovu njihovog doprinosa opštem dobru. Na osnovu te podele društveni kapital se može razvrstati na isključujući i uključujući (Zmerli, 2007).

Razlikovanje inkluzivnog-sveobuhvatnog društvenog kapitala i ekskluzivnog-specifičnog društvenog kapitala, prema mišljenju autorke, predstavlja korekciju podele na povezujući i premošćujući društveni kapital naglašavajući važnost kontekstualnog okvira za izgradnju društvenog kapitala (Zmerli, 2007:3). Ona polazi od pretpostavke da postoje specifični ciljevi grupe⁹ u vezi sa grupisanjem srodnih društvenih normi koje neguju sklonost pojedinca da razvije društveno poverenje i opšte norme reciprociteta ili, pak, partikularno poverenje i specifične norme reciprociteta. Koncept inkluzivnog i ekskluzivnog društvenog kapitala polazi od osnovne pretpostavke da karakteristike kontekstualnog okruženja u kojem se pojedinci regularno i dobrovoljno uključuju i formiraju društvene grupe vrši nezavisan i odlučujući uticaj na ponašanje i orijentacije članova grupe. U fokus se kao dominantni cilj stavlja opis i objašnjenje specifične prirode odnosa između selfa, socijalnih normi i socijalnog konteksta. Ovaj u osnovi socijalno-psihološki pristup društvenom kapitalu ističe činjenicu da pojedinac i pojedinac u grupi nisu isto. Deljenje grupnog identiteta, podstiče transformaciju individualnog *self*-interesa u kolektivni *self*-interes. Poverenje bazirano na grupnom identitetu stvara antagonizme i sprečava kolektivnu akciju izvan odgovarajuće grupe.

⁹ Shodno teorijama socijalnog identiteta i samokategorizacije *selfa* koje samokategorizaciju individue vide kao deo uslova i procesa koji zahtevaju od pojedinca da se identifikuje sa grupom i postupa u skladu sa normama koje vladaju u grupi, grupne norme vrše dugoročne posledice na njegove orijentacije i ponašanje. Pretpostavlja se da članovi grupe interiorizuju ciljeve grupe i da ulažu velike napore da se oni ostvare. Socijalni identitet se, sa druge strane, formira pod uticajem individualnih razlika, kao kontrast između međugrupnih i međuljudskih razlika koje mogu da variraju (Turner, Oakes 1989: 243f prema Zmerli, 2007:6). Samokategorizacija na nivou društvenog sopstva naglašava sličnosti između članova unutar grupa, a naglašava razlike između onih koji su u grupi i onih izvan nje. Ovaj proces je opisan kao stereotip koji je rezultat efekta unutargrupne homogenosti (Mummendey, Otten 2002: 105).

Međutim, kontekst formiranja grupe odnosno udruženja i njihovi ciljevi determinišu potencijalne članove da podignu ili smanje nivo socijalnog poverenja u zavisnosti od karakteristika grupe. Inkluzivne grupe koje karakteriše deljenje prosocijalnih normi (solidarnost, briga o drugima ispred brige o sebi i kritičko samopreispitivanje) i javnih normi (poštovanje zakona bez izuzetka i odsustvo izbegavanja plaćanja poreza) razvijaju visok stepen socijalnog poverenja koji je ujedno, i glavni indikator inkluzivnog društvenog kapitala. Umesto orijentacije na homogenost ili heterogenost socijalnog porekla društvenih aktera (što je slučaj sa Patnamovim povezujućim i premošćujućim kapitalom), u konceptu o inkluzivnom i ekskluzivnom društvenom kapitalu polazi se od pretpostavke da uspeh u ostvarivanju ciljeva grupe podrazumeva da društvene norme koje se razvijaju unutar grupe izazivaju trajne promene u orijentaciji pojedinca. Shodno tome, društvene norme u pozitivnim referentnim grupama, kao što su dobrovoljna udruženja, imaju potencijal da izvrše značajan uticaj na orijentacije društvenih aktivista, bez obzira na homogenost ili heterogenost socijalnog porekla članova grupe. Pripadnike organizacija inkluzivnog karaktera karakteriše uzajamno poverenje dok askriptivno poverenje preovlađuje u ekskluzivnim udruženjima.

Drugi teorijski oslonac koncepta o inkluzivnom i ekskluzivnom društvenom kapitalu predstavlja rad Marka Vorena (Mark Warren) koji analizira potencijalne efekte na udruživanje autonomnih individua u skladu sa građanskim vrlinama uvodeći tri jedinice analize kao kriterijume. To su lakoća izlaska iz asocijacije, mediji ukorenjenosti i konstitutivno dobro, odnosno namene i ciljevi udruživanja (Warren, 2001). Na osnovu prva dva kriterijuma Voren razlikuje visoku, srednju i nisku lakoću izlaska iz udruženja, a na osnovu medija ukorenjenosti udruženja pravi razliku između moći, novca i socijalnih resursa kao osnove asocijacija. Treći kriterijum se odnosi na konstitutivno dobro klasifikujući udruženja prema svrsi kojoj asocijacija teži. U istraživanju se ova kategorija smatra najrelevantnijom za diferenciranje koncepta društvenog kapitala. Voren u svojoj klasifikaciji navodi: individualna materijalna dobra, javna materijalna dobra, inkluzivna društvena dobra, dobra individualnog interpersonalnog identiteta, statusna dobra i ekskluzivna grupno-identitetska dobra (Warren, 2001: 3). Individualna materijalna dobra odnose se na ograničene resurse koji su neophodni za egzistenciju pojedinca (hrana, odeća, sklonište). Ova dobra imaju mali potencijal za kolektivnu akciju i nemaju veliki uticaj na građanske vrline, ali ne isključuju udruživanje (poslovni lobiji, sindikati, profesionalna udruženja). Javna materijalna dobra (javni radio i televizija, čist vazduh, očuvanje sredine, teritorijalna sigurnost) su predmet kooperativne akcije i u tom smislu podstiču zajedničko delovanje u kome se smanjuje uticaj ličnih, partikularnih interesa. Inkluzivna društvena dobra (jezik, znanje, kultura, identiteti i prepoznavanje u ciljevima, idealima, aktivnostima i dijalozima koji označavaju pripadnost društvu) i asocijacije koje se organizuju oko ovog konstitutivnog dobra imaju veoma pozitivan uticaj na sticanje i razvijanje građanskih vrlina i visoku simboličku vrednost (obrazovna društva, kulturne grupe, organizacije za ljudska prava). Dobra interpersonalnog identiteta pojedinca mogu takođe biti simbolička, neograničena i ekskluzivna jer nastaju kao produkt bliskih međuljudskih odnosa,

kao što su ljubav, porodica i prijateljstva čineći osnove grupe. Iako su dobra međuljudskog identiteta ličnog i privatnog karaktera ona, takođe, nude polja za učenje i razvijaju empatiju i poverenje. To su komšiluk, društveni i sportski klubovi od kojih se očekuje da doprinesu građanskoj vrlini. Nasuprot njima, statusna društvena dobra su simbolički oskudna i izuzetno ekskluzivna i u njih spadaju diplome, titule, članstva u ekskluzivnim klubovima, skupi automobili, kuće ili druga dobra koja imaju nisku simboličku vrednost. Udruženja koja obezbeđuju statusna dobra malo doprinose razvijanju građanskih vrlina, poverenja i empatije i ograničena su na članove ili istomišljenike. Pimer za to su elitni društveni klubovi, privatne škole, politička i profesionalna elita. Poslednja kategorija koju Voren izdvaja, su dobra ekskluzivnog grupnog identiteta. Njihov ekskluzivitet je unapred predodređen rođenjem, nametnutom dominacijom i marginalizacijom, ili nekom specifičnom svrhom nametnutom spolja. Zajednički interesi sa drugim članovima su zasnovani na identitetu, ekskluzivni su i automatski uronjeni u grupni identitet. Ovakva udruženja vrlo često ne samo da ne proizvode građanske vrline, već ih i potkopavaju. Ona neguju sklonost svojih članova da veruju isključivo jedni drugima i da nikada ne veruju autsajderima. Primer za ovakvo udruživanje su grupe posvećene kulturnoj tradiciji, parohijalne crkve, etničke i patriotske grupe, organizovani kriminal i druge separatističke formacije (Warren, 2001: 129-153).

Udruženja posvećena statusnim dobrima ili ekskluzivnom grupnom identitetu najverovatnije će proizvoditi ekskluzivni društveni kapital. Poverenje i reciprocitet će biti isključivo posvećeni članovima sopstvenog udruženja i ne smeju se generalizovati van njegovih granica. Kolektivna akcija je moguća unutar grupe, ali njeno širenje je malo verovatno. Grupe koje teže sticanju partikularnih materijalnih dobara, takođe pripadaju ekskluzivnim udruženjima sa donekle smanjenom ekskluzivnošću, ali podjednako malim uticajem na kultivaciju i širenje građanskih vrlina svojih članova.

Inkluzivna udruženja sa druge strane, odlikuje posvećenost društvenim i javnim materijalnim ili individualnim interpersonalnim dobrima. Krajnji karakter njihovih konstitutivnih dobara uključuje različite grupe koje bi trebalo značajnije da poboljšaju stepen društvenog poverenja i opšte norme reciprociteta ne poznajući grupne granice. Pozitivan uticaj na generalno socijalno poverenje može biti pripisan isključivo udruženjima inkluzivne vrste.

Pokušaj da se premeste ograničenja koncepta društvenog kapitala uvođenjem razlike između inkluzivnih i ekskluzivnih udruženja koja shodno svojoj prirodi proizvode inkluzivni ili ekskluzivni društveni kapital predstavlja pokušaj prevazilaženja protivurečnosti između Burdijeovog shvatanja, po kome je društveni kapital značajno umešan u proces isključivanja (društvene mreže u kojima participiraju ekonomski i klasno nejednaki pojedinci) i Patnamove podele na povezujući (homogen) i premošćujući (heterogen) društveni kapital koji u oba slučaja izbegava zamke hijerarhijski organizovanog društvenog života.

Takođe, ključni izazov vezan za pojam društvenog kapitala, a to je mehanizam prenošenja skupa individualnih razmena na makro društveni nivo razrešava se tendencijom inkluzivnih udruženja da generalizuju opšte norme

reciprociteta trasirajući put kojim sopstveni interes pojedinca u razmeni postaje, u osnovi, kooperativan deo društvene strukture. Povezivanje udruženja nastalih na bazi konstitutivnih dobara inkluzivnog karaktera (individualno-interpersonalnih ili javnih) pospešuje produkciju inkluzivnog društvenog kapitala na makro nivou i daje odgovor na pitanje kako je moguće generisanje društvene solidarnosti na temelju pojedinačnih interesa socijalnih aktera.

Negativni aspekti društvenog kapitala kao karakteristika postkomunističkih društava

Kao posebno zanimljivo se pojavljuje pitanje analitičkog potencijala koncepta društvenog kapitala u društvima sa diskontinuitetom u građanskoj i demokratskoj tradiciji, kao što su to društva postkomunističke istočne i centralne Evrope. Istraživanja su pokazala da društveni kapital u ovim društvima ispoljava gotovo sve negativne oblike. Pored pretežne oskudice društvenog kapitala u postkomunističkim društvima, čak i u društvenim oblastima gde je prisutan, ispoljava negativne efekte kao neformalni, ekskluzivni ili povezujući društveni kapital. Analiza tamne strane društvenog kapitala predstavlja izazov u testiranju i procenivanju mogućnosti i načina da koncept bude uključen u socijalne politike koje imaju za cilj jačanje demokratskih i građanskih vrlina.

U oskudici istraživanja društvenog kapitala u zemljama regiona¹⁰, kao ilustracija specifične uloge društvenog kapitala u postkomunističkim društvima biće prikazani rezultati studija koje su rađene na teritoriji zemalja bivšeg Istočnog bloka.

Rezultati komparativnog istraživanju sprovedenog na teritoriji bivše Zapadne i Istočne Nemačke (Zmerli, 2007) pokazali su da se razlika u generisanju društvenog poverenja između inkluzivnih i ekskluzivnih udruženja i shodnog društvenog kapitala u ove dve oblasti značajno razlikuje. U Istočnoj Nemačkoj članstvo u inkluzivnim udruženjima nije moglo da se dovede u vezu sa društvenim poverenjem¹¹ na bilo

¹⁰ O društvenom kapitalu u Srbiji se može posredno zaključivati, te se u "Prilogu istraživanja društvenog kapitala" (Stojiljković, 2010: 86) navode indikativni podaci: u Srbiji krajem 2009. godine, deceniju nakon obustave oružanih konflikata, najoštrij oblik etničke distance – nespremnost da se prihvati da pripadnici određenih nacionalnih grupa uopšte žive u Srbiji, pokazuje u slučaju Albanaca dve petine, Hrvata četvrtina, Bošnjaka i Roma petina, Mađara 15% i Crnogoraca 12% ispitanika pripadnika većinske, srpske nacije. Po nalazima ovog Cesidovog istraživanja, pripadnicima manjina pristup neformalnim socijalnim mrežama, kroz druženja i posećivanja, drži zatvorenim u slučaju Albanaca gotovo polovina, Roma i Hrvata trećina, Bošnjaka četvrtina, Mađara petina a Crnogoraca, sedmina Srba, što je verovatno efekat „razdruživanja“ (Cesid, oktobar 2009, str. 17-18).

¹¹ Pojam poverenja se može razlikovati na više načina od kojih je svaki značajan za analizu društvenog kapitala koji produkuje. Primer su razlike između međusobnog poverenja (*trust*), pouzdanosti (*confidence*) i familijarnosti (*familiarity*) (Luhmann, 1988) kao i različitih modela poverenja: rođačko poverenje malih društava (*kinship and small society model*), askriptivno-hijerarhijski model (*ascriptive-hierarchical model*), i raznovrsni univerzalistički modeli (*various universalistic models*) koji uključuju pluralistički (demokratski), monolitni (totalitaristički) i konsocijalistički (karakterističan za male evropske demokratije) (Eisenstadt and Roniger, 1984: 168). Svaki od ovih

koji smislen način. Dok je dobrovoljni rad u ekskluzivnim udruženjima otkrivao značajan negativan koeficijent – smanjenje društvenog poverenja, inkluzivno članstvo nije reagovalo na empirijsko testiranje. Ovaj nalaz ne samo da je odbacio ideju o važnosti razlikovanja inkluzivnih i ekskluzivnih udruženja, već je doveo u pitanje generisanje ukupnog društvenog poverenja. U istraživanju su se ispoljile još uvek izrazite kulturne i društvene razlike između dve Nemačke, ukazujući na ograničenu primenu koncepta u društvima tranzicije i usmeravajući istraživanje na ulogu političkih institucija u negovanju društvenog poverenja.

Ishod gubljenja socijalne kontrole u uslovima niskog društvenog kapitala u bivšoj Istočnoj Nemačkoj pokazala je Haganova na primeru omladinskih ekstremnih desničarskih organizacija. Dugotrajna deprivacija i proces inkorporacije u zapadni sistem doneli su nesigurnost i gubitak socijalne integracije što je izazvalo buđenje i jačanje podzemnih kulturnih tradicija (Hagan, 1995).

Ispitivanje nivoa učešća ljudi u dobrovoljnim asocijacijama (bez verskih organizacija i onih za koje se kaže da su hijerarhijske) orijentisano na vezu između nivoa zainteresovanosti za politiku i nivoa interpersonalnog poverenja u postkomunističkim društvima pokazalo je da u tranzicionim zemljama pojačan interes za politiku i visok nivo učešća u dobrovoljnim udruženjima može biti znak etničke polarizacije društva. U ovim slučajevima viši nivo učešća duž etničkih linija i veliko interesovanje za politiku nije signal demokratski usmerenog društvenog kapitala u nastajanju, već znak etničke mobilizacije i mobilizacije snaga koje prete novim demokratskim državama (Dowley and Silver, 2002:506). Zaključak ovog istraživanja je da teorija socijalnog kapitala ne može biti dosledno prenešena u postkomunistička društva jer se pokazalo prisustvo negativne korelacije između indikatora društvenog kapitala i procesa demokratizacije u ovim društvima. U postkomunističkim zemljama tranzicija je stvorila potencijal za oslobađanje manjina koje su društveni kapital razvile prema etničkoj pripadnosti (ekskluzivni društveni kapital).

Interakcija između interpersonalnog poverenja i članstva u dobrovoljnim udruženjima koja predstavlja jezgro Patnamove hipoteze o društvenom kapitalu nije se pokazala relevantnom u istraživanju političke participacije u procesu demokratizacije u istočnoj i centralnoj Evropi (Letki, 2003:10). Rezultati ovog istraživanja utvrdili su da je društveno poverenje nezavisno od članstva u dobrovoljnim udruženjima. Čak se pokazalo da udruženi faktori poverenja i učešća u dobrovoljnim asocijacijama imaju negativnu korelaciju sa glasačkim aktivnostima. Članovi dobrovoljnih udruženja sa najvišim stepenom društvenog poverenja imali su 12,2% manje verovatnoće za glasanje nego što je to slučaj sa onima koji su iskazali najniže poverenje i nisu članovi dobrovoljnih asocijacija, što je u suprotnosti sa teorijom društvenog kapitala.

oblika određen je odnosom uticaja i dominacije i proizvodi specifične karakteristike odnosa poverenja među društvenim akterima.

U bivšim komunističkim zemljama prisutan je nizak nivo participativne kulture i nedostatak organizacija civilnog društva. Na primeru pojedinih zemalja bivšeg Sovjetskog Saveza može se videti nepromenjeno stanje niskog učešća u različitim vrstama javnih društava. U Ukrajini dominantna većina stanovništva, preko 82%, ne pripada nijednoj vrsti udruženja, dok većina ljudi koji se pridruže nekom udruženju bira tradicionalne organizacije, sindikate ili verska udruženja (Panina, 2006:12). Situacija u kojoj nedostaje aktivna pozicija građana i nizak nivo učešća u NGO dovodi do štetnih posledica u različitim granama vlasti, pre svega u nedostatku kontrole nad njima.

Specifičan odnos prema društvenim asocijacijama u postkomunističkim društvima uslovljen je iskustvom koje su ljudi imali u formalnim organizacijama u komunističkom periodu. Postojalo je mnoštvo formalnih organizacija koje su nudile formalno dobrovoljno, ali u osnovi prinudno članstvo (kao preduslov za uspešnu karijeru). To su bile pionirske organizacije u školama, komunistička partija, savez omladine, sindikati, profesionalna udruženja, unije umetnika i sl. Ova udruženja organizovana od strane države i partije bila su suštinski otuđena od svojih članova, a učestvovanje u njima bila je dužnost povezana sa eventualnim koristima. Visok stepen birokratizacije činio je ove organizacije sve formalnijim, a članstvo se doživljavalo kao neželjeno, ali korisno. Sa padom komunizma većina tih organizacija se raspala sa trajnom posledicom u percepciji građana da su udruženja beskorisne formalnosti (Basina, 2007).

U skladu sa tim zaključkom su i podaci o niskom nivou angažovanja u novim tipovima volonterskih organizacija, kao što su organizacije za očuvanje životne sredine, ljudska prava, ženske organizacije. Razočaranje u tradicionalne dobrovoljne organizacije (sindikati, političke partije, profesionalna udruženja) negativno je uticalo na prihvatanje novih vrsta dobrovoljnih udruženja. Ovo implicira da se angažovanje u volonterskim organizacijama ne smatra ključem za kolektivnu akciju u rešavanju problema u regionu (Nikolajenko, 2005)¹².

Uzroci specifičnog stanja društvenog kapitala u postkomunističkim društvima

U analizi društvenog kapitala postkomunističkih društava istočne i centralne Evrope treba imati u vidu da tranzicione promene nisu mogle biti samo stvar političke veštine u uspešnom sprovođenju “institucionalnog dizajna”, već su velikoj meri bile uslovljene pojedinačnim legatima komunističkog iskustva, ali različitom predkomunističkom istorijom pojedinih društava. Postkomunistička društva nisu bila *tabula rasa* u koje bi se sa lakoćom implementirala načela i institucije novog sistema i zbog toga je važno razumeti i uvažiti kontekst u kome su se promene začele. Istorijska perspektiva koja zadire mnogo dalje od komunističke prošlosti

¹² Nikolajenko navodi podatke o najvećem stepenu građanskog angažovanja u Sloveniji 3% članstva u ekološkim i 2% članstva u ženskim organizacijama u 1999. godini, dok je u Mađarskoj, Letoniji i Litvaniji taj procenat ispod 1% (Nikolajenko, 2005: 6).

svake od postkomunističkih zemalja¹³, u mnogome bi osvetlila specifičnosti, pa i mogućnosti uspostavljanja novih društvenih oblika upravljanja u tranzicionim društvima Evrope (Pavićević, 2009).

Kada je reč o društvenom kapitalu u postkomunističkim društvima njihove zajedničke karakteristike su: nepoverenje u formalne institucije i istrajnost privatnih prijateljskih mreža pri čemu stavovi, norme i bihejvioralni obrasci imaju moćan efekat koji traje izvan institucionalnog konteksta u okviru koga su se prvo pojavili (Badescu i Uslaner, 2003: 9).

Uvećavanje nejednakosti i duboke promene u društvenoj strukturi tranzicionih društava pokrenule su mehanizme kojima su političke i ekonomske elite intenzivno razmenjivale različite oblike kapitala u uslovima slabe formalne organizacije sačinjene od ostataka bivše nomenklature i neizgrađenih društvenih institucija. Istočno-evropska tranzicija „odozgo“ za koju je karakteristično „pozajmljivanje kapitalizma“ (Eyal, Szelenyi i Townsley, 1989) predstavlja prema češkom sociologu Petru Mateju idealnu laboratoriju za testiranje Burdijeove hipoteze o ulozi različitih oblika kapitala i njihove konverzije u reprodukciji nejednakosti ispoljenih u vidu šansi za životni uspeh (Mateju, 2002: 380). Tokovi kretanja društvenog kapitala u postkomunističkim društvima bliski su Burdijeovom zapažanju da zvaničan prenos kapitala prema meritokratskim principima transfera može biti otežan ili sprečen efektima tajne cirkulacije kapitala u vidu kulturnog kapitala koji postaje odrednica u reprodukciji društvene strukture (Bourdieu i Wacquant, 1999: 55).

Prelazak u postkomunizam predstavlja komplikovan prelazak iz socijalističkog sistema rangiranja u kome je društveni kapital institucionalizovan kao politički kapital (određen prema mestu osobe u hijerarhiji komunističke partije), a kulturni kapital (obrazovanje, poznavanje jezika, rada na kompjuteru) predstavlja prednost nove menadžerske elite u novom sistemu stratifikacije (videti Eyal, Szelenyi i Townsley, 1989).

Društveni kapital kao suma resursa ili sredstava ostvaruje se posedovanjem mreže ili relacija (Bourdieu, 1993: 32; Bourdieu and Wacquant, 1992, prema Kolankiewicz, 1996: 435). On, kao takav, obuhvata mrežu koja je raspoloživa za mobilizaciju od strane aktera (igrača) u različitim poljima. Prisutna je stalna borba oko konverzije različitih resursa i sredstava koja povratno ima uticaja na prirodu društvenog kapitala. Razlog tome je mogućnost da se politički ili organizacioni položaj zameni za finansijske ili preduzetničke mogućnosti na tržištu, na način koji nije unapred dat, ali postaje predmet intenzivnih sukoba između političkih autora

¹³ Pre Drugog svetskog rata odnos centra i periferije bio je uslovljen istorijskim razvitkom koji je karakterisalo duže opstajanje feudalizma na periferiji i kašnjenje u izgradnji demokratskih institucija u odnosu na zemlje centra sa istovremenim širenjem jaza između evropskog jezgra i periferije. U tom smislu, se može zaključiti da su komunistički režimi u mnogim od tih društava ostvarili procese koji su ih približili zemljama zapadne Evrope. U njima se odigrala ubrzana (prisilna) modernizacija, ukidanjem privatne svojine prevaziđene su nepremostive socijalne distance (razbijanje feudalne strukture), vođena je politika pune zaposlenosti, organizovana je intenzivna izgradnja (Ferge, 2007:149).

koji stvaraju zakone i menadžera i direktora koji biraju i usvajaju određene političke opcije (Kolankiewicz, 1996: 435). Politički uticaj određuje redosled reformi i ideo u ekonomskom dobitku za određene društvene grupe. Međutim, i sama mreža koja čini društveni kapital postaje predmet konverzije u kojoj su pojedinci i grupe u stanju da kontrološu i utiču na proces preobražaja (*transmuting*) sredstava konverzije pomoću društvenog kapitala koji radi u njihovu korist. Akumulacija, prenos i reprodukcija društvenog kapitala kao i konverzija sredstava su svakodnevni zadatak ljudi – proces u kome se menja obim i struktura kapitala čineći srž klasnog raslojavanja (ibidem, 436).

Uravnotežena mreža uzajamnosti generalizovanog reciprociteta nije mogla biti uspostavljena u postkomunističkim društvima jer su odnosi uzajamnosti bili specifični usled orijentisanosti na obezbeđivanje deficitarnih roba i usluga do kojih se nije moglo doći normalnim putem. Ovi odnosi su obezbeđivali nadoknadu u budućnosti (očekivani reciprocitet), ali nisu bili visoko prenosivi (nisu se mogli davaocu lako nadoknaditi od strane neke druge grupe) i zbog toga, nisu postizali visok stepen opštosti. Sa stanovišta društvenog kapitala, to su presudni razlozi za rasprostranjenost amoralne familijarnosti i klijentizma¹⁴ (Kolankiewicz, 1996: 438). Odbrambeni, a ne proaktivni karakter ovih odnosa čini društveni kapital koji proizvode nedovoljno javnim, što po mišljenju ovog autora, ne znači da ovo iskustvo nije od ključne važnosti u otkrivanju šablona po kome se formiraju mreže u društvu koje karakteriše društvena atomizacija i politička segmentacija.

Ojačana struktura nejednakosti u kojoj je tržište iz senke preuzimalo monetarne resurse okretala je stanovništvo ka predmodernim ili „antimodernim“ oblicima samopomoći. Mreža „prijatelj pomaže prijatelju“ bila je presudna za opstanak porodica, isto koliko i aktivnost na zvaničnom radnom mestu (Glinkina, 1998).

Povezivanje u sive mreže značilo je i znači mnogo za građane komunističkih, ali i postkomunističkih društava. Neefikasna komunistička ekonomija je uz pomoć sive zone nadoknađivala nedovoljnu ponudu roba i usluga, ali je u isto vreme, čvrsto držana pod kontrolom. U kontrolu su bili uključeni policija i bankarski sistem koji je finansijsku kontrolu imao kao glavni zadatak. Sive i crne mreže bile su neophodne za funkcionisanje sistema, i u tom smislu one su predstavljale normalni, gotovo legitimni način opstanka, ali njihova neregularnost činila je, u mnogim slučajevima, tako nastali društveni kapital nelegalnim. Te veze u postkomunističkim društvima, ne samo da su opstale, već su postale pogubne za funkcionisanje tržišne ekonomije i

¹⁴ Neformalne mreže su komplementarne sa „autsajderskim moralom“ i „nedostajućom sredinom“ što znači da nedostaju veze između modernih institucija i organizacija „korena“. Tu središnju prazninu u postkomunističkim društvima popunjavaju antimoderna preduzeća koja nastaju od pripadnika eks-nomenklature i mafije (Lazić, 1994,2000; Lošonc, 2004) pri čemu se generiše ekskluzivni društveni kapital. Malverzacijske i kriminalne aktivnosti se odvijaju unutar interesnih grupa sa izuzetno visokim nivoom unutargrupnog društvenog kapitala, u okviru kojih se ostvaruje visoki stepen solidarnosti i altruističkih sentimentata između članova grupa koje dele zajedničku sudbinu (Portes, 1998). Potencijalni počinioci proizvode društveni kapital razmenjujući dobrobiti stečene ilegalnom aktivnošću.

građanske demokratije. Neformalne veze su postale glavna podrška korupciji i organizovanom kriminalu koji su povezani nebrojenim načinima. Oni će odigrati vodeću ulogu u mnogim reformskim procesima igrajući značajnu, ako ne i presudnu ulogu u ekonomskom, političkom i društvenom (ne)razvoju postkomunističkih zemalja. Snagu neformalnih grupa čini njihova rasprostranjenost u svim društvenim sferama, prevrtljivost, sposobnost da se pojavljuju i nestaju i samim tim nedovoljna uočljivost i prepoznatljivost. One nemaju jasnu strukturu, disperzivne su i zasnivaju se na ličnim vezama između subjekata koji čine te klike delujući kao "institucionalni nomadi" (Kaminski, Kurczewska, 1994: 132-153).

S druge strane, neformalne mreže i grupe, iako su jedan od izvora blokade transformacije post-socijalističkih društava, istovremeno su i osnovni *modus vivendi* za veliki broj ljudi koji se nalaze izvan sfere političke elite, odnosno koji imaju ograničen uticaj u javnoj sferi. U „ekonomiji preživljavanja” neformalne grupe su izrazito rodno determinisane. Tako su grupe koje su uticajne u javnoj sferi uglavnom muške, dok su grupe i povezivanje u mreže u privatnoj sferi dominantno ženske (Blagojević, 1999).

Dok prema elitama koje optužuju za zloupotrebu i kršenje zakona osećaju pasivnu netrpeljivost, ljudi se oslanjaju samo na sebe i porodične mreže što predstavlja podsticaj različitim oblicima korupcije u korišćenju društvenih mreža (Lovel, Ledeneva, Rogachevskii, 2000: 10). Korupcija i podmićivanje predstavljaju najbolji način da se ostvari kontrola situacije i smanji neizvesnost što se može smatrati uzrokom dominacije neformalnog i asocijalnog društvenog kapitala.

Zaključak - koliko je odgovorno nasleđe komunizma

Patnamovo shvatanje društvenog kapitala koje podrazumeva da se društveni kapital generiše na temelju inkluzivne kooperacije različitih udruženja koja funkcionišu kroz horizontalne mreže uspostavljene na bazi poverenja i građanskog angažmana ne može se jednostavno primeniti na bivša komunistička društva. Kao što tvrde Paldam i Svendsen, jake neformalne mreže interakcije licem u lice koje su razvijene tokom komunizma kao način preživljavanja obeshrabrivale su socijalne interakcije izvan neposrednih mreža prijatelja i porodica (Paldam i Svendsen, 2002). Ispoljavanje tamne strane društvenog kapitala u postkomunističkim društvima Paldam objašnjava prirodom komunističkih režima koja su za osnovni cilj imala totalnu kontrolu (Paldam, 2000). „Atomizacija“ ljudskih relacija bila je način da se taj cilj ostvari. Taj proces je suprotan načelima stvaranja društvenog kapitala. Tamo gde država preuzima primat u organizovanju slobodnih individua dolazi do administrativne centralizacije i rigidnih upravljačkih sistema koji su najpodesnije tlo za jačanje predmodernog oblika društvenog kapitala (interna solidarnost).

Pregled literature pokazuje da je postkomunistička Evropa često opisana kao mesto kome nedostaje premošćujući društveni kapital i postoji otežan rast civilnog društva (Rose, 1995, 2000; Aberg, 2003; Uslaner, 2003). Ričard Ros opisuje postsovjetsko društvo kao društvo bez suštinske veze između različitih društvenih

slojeva. Paldam primećuje da se nedostatak društvenog kapitala u istočnoj Evropi odnosi uglavnom na nedostatak premošćujućeg društvenog kapitala i da su te oblasti bogate ne-komunitarnim društvenim kapitalom (Paldam, 2000).

Komunistički režim je ograničavao dobrovoljnu saradnju i udruživanje, kao što je to činio i sa crkvom i verskim pokretima, sve u cilju izbegavanja potencijalne političke opozicije. Na ovaj način on je namerno uništio vredan društveni kapital u okviru volonterskog sektora (Chloupkova et al. 2003: 246). Loša iskustva nastala tokom perioda prethodnog režima stvorila su „mentalnu blokadu“ koja u procesu instaliranja demokratskog režima i slobodnog tržišta ima sklonost ka pasivnom oslanjanju na državu (Chloupkova and Bjørnskov, 2002b). Analizirajući sudbinu društvenog kapitala u Poljskoj na primerima agrarnih zadruga, Jarka Čolupkova navodi da je uprkos komunističkoj doktrini proglašavanja kolektivističke vizije društva (i u skladu sa tim eventualnog stvaranja društvenog kapitala) socijalistička ideologija dovela do potpuno fragmentiranog društva. Dakle, kohezivna, vezivna uloga društvenog kapitala koja je bila osovina pred-komunističkog zadrugarstva bila je zamenjena naredbama od strane trećih lica (usmerenih iz centra komunističke vlasti). Članstvo nije bilo dobrovoljno, nije bilo predmet demokratske kontrole, članovi su bili lišeni bilo kakve imovine u korist kolektivne farme, uticaj članova na bilo kakve akcije bio je ograničen i sve je to dovelo do uništenja društvenog kapitala (Chloupkova et al. 2003: 249).

Ričard Rouz je u analizi stepena oslanjanja građana na neformalne mreže u Rusiji, Ukrajini, Češkoj Republici i Južnoj Koreji (Rose, 1998) ilustrirao negativan uticaj državnog totalitarizma na društvene performanse. „Komunistički sistem ohrabruje ljude da kreiraju neformalne mreže kao zaštitu od države i način na koji mogu da zaobiđu ili opozovu svoje zadatke“ (Rose, 1998: 18).

Bujanje neformalnog društvenog kapitala povezano je sa sposobnošću neformalnih mreža da dopune i na neko vreme zamene formalne organizacije svojstvene modernom društvu (u kome se njihov značaj postepeno gubi). Uloga mreže društvenog kapitala u anti-modernom društvu prožeta je organizacionim propustima – nedostatkom važnih formalnih organizacija koje često podbacuju u interpersonalnom funkcionisanju, predvidljivom i povezanom sa vladavinom prava (Rose, 1998). Mreža neformalnog društvenog kapitala pojavljuje se kao zamena za diskreditovane formalne organizacije. One prodiru u formalne organizacije korigujući njihovo delovanje prečicama, savijajući pravila i osnažujući anti-moderne pojave u alokaciji dobara i usluga putem favorizovanja i korupcije. Antimoderno društvo karakteriše polu-transparentnost i vladavina prava se proglašava suviše rigidnom. Politički, koruptivni i lični kontakti čine ovakva društva mutnim i funkcionalno neefikasnim. Ideološka mobilizacija komunističke partijske države prisiljavala je individue da traže izlaz u privatnim i neoficijelnim mrežama. Te mreže nisu bile uništene slomom komunističkih režima, već je stanovništvo nastavilo da se oslanja na varijante „nemodernosti“ u uslovima tranzicione turbulentnosti.

U analizi nasleđa komunističkih društava potrebno je uvažiti da su određeni elementi humanog i fizičkog kapitala (zalihe znanja, gotovo univerzalna socijalna i

zdravstvena zaštita, besplatno školstvo) imali uticaj i na formiranje društvenog kapitala (pasivni komunitarizam). Glavni problem sa sistemima koji su relativno dobro funkcionisali u komunističkim režimima bila je preširoka sfera delovanja, kao i odgovarajući opseg resursa koncentrisan u rukama vlade i države, a ne u rukama pojedinaca (Ferge, 2007).

Ta preterana, represivna uloga države u rešavanju svih problema ugrozila je fundamentalna ljudska prava, narušen je individualni suverenitet, samorealizacija i samoopredeljenje, što je neke autore navelo da postkomunistička društva ocene kao nesposobna da funkcionišu kao građanska društva i shodno tome razviju društveni kapital zasnovan na generalnom poverenju i međugrupnoj solidarnosti.

“Civilizacijska nekompetentnost” (Sztompka, 2000) predstavlja izraz koji opisuje stanje paralisane sposobnosti za preduzetništvo, totalitarizmom narušeni moral, bespomoćnost, oslabljenu individualnu odgovornost i isključivo oslanjanje na pomoć države. Oportunizam, slepo poštovanje vlasti, oklevanje u donošenju odluka, izbegavanje lične odgovornosti, sindrom produženog infantilizma uz državni paternalizam proizveli su psihološku i društvenu ukorenjenost stavova koje karakteriše demokratski deficit.

Mora se uvažiti činjenica da je društveni kapital na širem nivou bio ograničen koncentracijom gotovo svih javnih resursa u rukama države i obeležen odsustvom građanskog i demokratskog učešća pojedinaca u javnom životu, dok se na individualnom nivou generisao u okviru neformalnih mreža u skladu sa njihovim partikularnim interesima. Te okolnosti su odgovorne za pretežno neformalni, ekskluzivni i kompetitivni karakter društvenog kapitala u postkomunističkim društvima.

Za određene privilegije sigurnosti plaćena je velika cena na nivou individualne slobode, individualne autonomije i vladavine prava. Ali, to nikako ne može biti razlog da se politički nametnuti oportunizam i zahtevi za poslušnošću proglase za nerešivo pitanje civilizacijskog deficita. Politički i institucionalni kontekst se izdvajaju kao presudni, ali ne za mogućnosti generisanja društvenog kapitala, već za funkciju koju on ima. Pucel upozorava na nedovoljnu distinkciju u literaturi, između društvenog kapitala kao “mehanizma poverenja” (rad mreža, normi itd.) i političkog sadržaja i ideja koje se prenose kroz takve mreže i sadržane su u tim normama” (Putzel, 1997: 948).

Ono što čini zajedničke karakteristike postkomunističkih režima veoma značajnim iz perspektive koncepta društvenog kapitala jeste nedostatak elemenata demokratije (njen pravni osnov, učešće građana), klijentizam rasprostranjen kroz vertikalne mreže moći i partikularizam karakterističan za horizontalne mreže poverenja. Međutim, stvari nisu jednostavne kada se govori o negativnim implikacijama društvenog kapitala u ovim društvima jer postoji mnogo prostora da različiti obrasci ličnih mreža doprinesu formiranju nekih oblika poverenja od značaja za kompleks modernih institucija. Pitanje negativne i pozitivne uloge države u pogledu mreža pojavljuje se kao važnije od opšteg diskursa o pozitivnom i negativnom aspektu društvenog kapitala u postkomunističkim društvima,

prevashodno, usled toga što su mreže poverenja beskorisne ako nisu povezane sa mrežama moći (Hayoz i Sergejev, 2003: 46).

U tranzicionim promenama se pojavila jedinstvena prilika da nova politička klasa sačuva ono što je bilo dobro u društvenom nasleđu, kao i da se u uslovima smanjivanja ekonomske funkcije države koncentriše na civilizacijske i socijalne funkcije, a njihova neodgovornost se samo delimično može objasniti okolnostima globalizacije i nadnacionalom agencijom (Ferge, 2007:150). Posledica ravnodušnosti koju su pokazale vladajuće političke i ekonomske grupe imale su rezultat u činjenici da je više od polovine građana tranzicionih društava završilo na gubitničkoj strani. Svoju ulogu elite tranzicionih društava shvatile su prevashodno kao prevođenje društvenog kapitala u finansijski kapital. Društveno poverenje zloupotrebjeno je i gotovo uništeno u osvajanju tržišta na klimavom pravnom temelju pri čemu se rasplamsao privredni kriminal zasnovan na vertikalnim i horizontalnim društvenim mrežama.

Sa druge strane, istraživanja društvenog kapitala u postsocijalističkim društvima pokazala su odstupanja od očekivanih rezultata na dva suštinska načina koja imaju isti smer, prvi je negativna korelacija indikatora društvenog kapitala i procesa demokratizacije (povećavanje etničke distance podizanjem nivoa ekskluzivnog društvenog kapitala), a drugi, specifična uloga horizontalnih i vertikalnih neformalnih mreža koje su u okolnostima nerazvijenih demokratskih i pravnih institucija postale generator kriminalizacije društva.

Ukoliko se koncept društvenog kapitala prihvati kao relevantan za društvenu praksu postkomunističkih društava, rasvetljavanje okolnosti koje dovode do negativnih efekata društvenog kapitala predstavljaju jedan od načina da se na različitim nivoima (mikro i makro) kreira institucionalno okruženje u kome će se razvijati inkluzivni (prodemokratski) društveni kapital. U tom slučaju, društveni kapital može povratno podstaći aktivnost običnih građana, njihovu angažovanost i odgovornost, članstvo u udruženjima koja doprinose političkoj i individualnoj autonomiji, slobodnom protoku informacija značajnih za javnu sferu i javni interes. U tom smislu, društveni kapital bi predstavljao dodatni resurs na nivou zajednice u tranziciji od autoritarizma ka demokratiji.

Na kraju, novi trendovi oličeni u menadžerskim oblicima građanskog organizovanja kao posledica inovativne tehnologije i novih izvora finansijske moći doneli su nove modele udruživanja i nova članstva koja preuzimaju vođstvo, kako u zapadnim, tako i u bivšim komunističkim društvima, a pomeranja u klasnoj strukturi elita stvorila su široko polje u kome najpovlašćeniji mogu da se organizuju i otimaju između sebe, bez redovnog angažovanja običnih građana (Skocpol, 2003:178). U tom smislu, analiza društvenog kapitala treba da identifikuje nove trendove koji prate delegitimanje starih linija udruživanja, kao i da prepozna značajne promene u oblicima udruživanja.

Literatura

- Adler, Paul. 2000. Social Capital: The Good, the Bad, and the Ugly. In: Lesser, Eric. (ed.) *Knowledge and Social Capital: Foundations and Applications*, Butterworth-Heinemann.
- Aberg, Martin. 2000. Putnam's Social Capital Theory Goes East: A Case Study of Western Ukraine and Lvov, *Europe-Asia Studies*, 52 (2): 295-317.
- Adler, Paul and Kwon Seok-Woo. 2002. Social Capital: Prospects for a New Concept, *The Academy for Management Review*, Vol. 27, No. 1, 17-40.
- Akçomak, Semih & Weel, Bas ter. 2008. The Impact of Social Capital on Crime: Evidence from the Netherlands, *UNU-MERIT Working Paper*, Series 042.
- Basina, Tetyana. 2007. *Untrusted Political Elites and Citizens: Is it a contradiction of the transformation period or...? (Ukrainian case)*. Bratislava: Friedrich Ebert Stiftung.
- Bjørnskov, Christian. 2008. Social Trust and Fractionalization: A Possible Reinterpretation *European Sociological Review*, 24 (3): 271-283.
- Blagojević, Marina. 1999. Gender and survival: Serbia in the 1990s, In: A. Peto and B. Rasky (eds.) *Construction/reconstruction: women, family, politics in Central Europe, 1945-1998*, New York -Budapest: OSI Network Women's Program: 187-214.
- Bourdieu, Pierre. 1986. The forms of capital, in Richardson John (ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, Greenwood Press, New York, 241-258.
- Bourdieu, Pierre, Wacquant, Loïc. 1999. On the Cunning of Imperialist Reason, *Theory, Culture and Society*, 16 (1): 41-58.
- Carson W. G. 2004. Community, Cohesive Capital and Caution, *Victorian Council of Social Services Annual Congress*.
- Chloupkova, Jarka, Svendsen, Gunnar Lind Haase, Svendsen Gert Tinggaard. 2003. Building and destroying social capital: The case of cooperative movements in Denmark and Poland, *Agriculture and Human Values*, 20: 241-252.
- Coleman, James. 1988. Social Capital in the Creation of Human Capital. *The American Journal of Sociology*, Vol. 94, 95-120.
- Coleman, James. 1990. *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Collier, Paul. 1998. *Social Capital and Poverty*. Unpublished mimeograph. Development Economics Research Group, The World Bank. Washington.
- Dowley Kathleen and Silver Brian. 2002. Social Capital, Ethnicity and Support for Democracy in the Post-Communist States. *Europe-Asia Studies*, 54 (4): 505-527.
- Eyal Gil, Szelényi Ivan, Townsley Eleanor. 1989. *Making capitalism without capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe*, Verso, London, New York.
- Ferge, Zsuzsa. 2007. Is there a specific East-Central European welfare culture? <http://www.pliegosdeyuste.eu/n5pliegos/69.pdf>
- Glinkina, Svetlana. *The Omnipresent Landscape of Russian Corruption*, Transitions, 1998
- Golubović, Nataša. 2008. Izvori društvenog kapitala, *Sociologija*, Vol. 50, No. 1, 17-34.
- Hagan, John., Merkens, H., and Boehnke, K. 1995. Delinquency and Disdain: Social Capital and Social Control of Right-Wing Extremism among East and West Berlin Youth, *The American Journal of Sociology*, Vol. 100, No. 4, 1028-1052.

- Hayoz, Nicolas, Sergeev, Victor. 2003. *Social Capital and the Transition to Democracy: Social Networks in Russian Politics*, London, Routledge.
- Kaminski, Antoni and Kurczewska Joanna. 1994. Main Actors of Transformation: The Nomadic Elites. In: *The General Outlines of Transformation*. Eric Allardt and W. Wesolowski, eds., Warszawa: IFIS PAN Publishing, 132-153.
- Kilpatrick Sue, Field John, Falk Ian. 2003. Social capital: An analytical tool for exploring lifelong learning and community development, *British Educational Research Journal*, Vol. 29, No. 3, 417-433.
- Kolankiewicz, George. 1996. Social Capital and Social Change, *British Journal of Sociology*, Vol. 47, No. 3, 427-41.
- Lazić, Mladen. 1994. *Razaranje društva*, Filip Višnjić, Beograd.
- Lazić, Mladen. 2000. *Račiji hod*, Filip Višnjić, Beograd.
- Ledeneva, Alena. 1998. *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange*, Cambridge University Press, UK.
- Lederman, Daniel, Loayza, Norman and Menéndez, Ana María. 2002. Violent Crime: Does Social Capital Matter? Economic Development and Cultural Change, *Chicago Journals*, April, 50: 509-530.
- Letki, Natalia. 2003. Explaining Political Participation in East-Central Europe: Social Capital, Democracy and the Communist Past, Nuffield College Politics Working Paper 2003-W2. University of Oxford.
- Levi, Margaret. 1996. Social and Unsocial Capital: A Review Essay of Robert Putnam's Making Democracy Work, *Politics and Society*, 24: 45-55.
- Lošonc, Alpar. 2004. Karl Polanji, tranzicija, socijalni kapital, *Sociologija*, Vol. 46, No. 4.
- Lovell Stephen, Ledeneva Alena, Rogachevskii Andrei. (Ed.). 2000. *Bribery and blat in Russia: negotiating reciprocity from Middle Ages to the 1990s*. London: Macmillan Press Ltd.
- Marsh, Christopher. 2000. Social capital and democracy in Russia. *Communist and Post-Communist Studies*, 33, 183-199.
- Mateju Petr, Vitaskova Anna. 2005. Trust and Mutually Beneficial Exchanges: Two Distinct Dimensions of Social Capital in Post-Communist Societies, Paper presented at the meeting of the Research Committee on Social Stratification and Mobility of the International Sociological Association (RC28) Los Angeles, August 18-21.
- Nan, Lin. 2001. *Building a Network Theory of Social Capital in Social Capital Theory and Research*, Transaction Publishers, New Brunswick, New Jersey.
- Nikolayenko, Olena. 2005. Social Capital in Post-Communist Societies: Running Deficits? Prepared for the presentation at the Annual Meeting of the Canadian Political Science Association, University of Western Ontario, June 2005, University of Toronto.
- Paldam, Martin and Svendsen Gert Tinggaard. 2002. Missing Social Capital and the Transition in Eastern Europe. *Journal of Institutional Innovation, Development and Transition*, Vol. 5, 21-34.
- Panina, Nataliy. 2006. Ukraincke sypylctvo 1992-2006: sociologichnii monitoring. [Ukrainian society 1992-2006: sociology monitoring]. Kiev: Sociology Institute NAS Ukraine.

- Pavićević, Olivera. 2009. Tranzicija i kriminal, Zbornik radova: *The individual, the family and the company in the light of the social and economic crises*, Fakultet za pravne i poslovne studije, Novi Sad.
- Ponthieux, Sophie. 2004. *The Concept of Social Capital: A Critical Review*, 10th ACN Conference, Paris, January, 21-23.
- Portes, Alejandro and Landolt, Patricia. 1995. The Downside of Social Capital, *American Prospect*, Vol. 26, 18-22.
- Portes, Alejandro. 1998. "Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology." *Annual Review of Sociology*, Vol. 24, 1-24.
- Portes, Alejandro, Fernández-Kelly, and Haller, W. 2005. Segmented Assimilation on the Ground: The New Second Generation in Early Adulthood. *Ethnic and Racial Studies*, 28, 1000-1040.
- Putnam, Robert. 1993. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Putnam, Robert. 2000. *Bowling Alone: The collapse and revival of American community*, New York: Simon and Schuster.
- Putnam, Robert (ed.) 2002. *Democracies in flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*, Oxford University Press,
- Putzel, James. 1997. Accounting for the 'Dark Side' of Social Capital: Reading Robert Putnam of Democracy. *Journal of International Development*, Vol. 9, No. 7, 939-949.
- Rose, Richard. 1998. Getting Things Done in an Antimodern Society: Social Capital Networks in Russia, *Social Capital Initiative Working Paper*, World Bank.
- Seligman, Adam. 1997. *The problem of trust*. Princeton: Princeton University Press 1997.
- Seligman, Adam. 1999. Trust and Generalized Exchange. *Paper presented at the Summer School*, University of Jyväskylä, 1999.
- Skocpol, Theda. 2003. *Diminished democracy: from membership to management in American civic life*, Norman: University of Oklahoma Press.
- Stack, Carol. 1997. *All our Kin: Strategies for Survival in a Black Community*. Basic Books.
- Sztompka, Piotr 2000. *Civilisational competence: a prerequisite of postcommunist transition*, Centre for European Studies.
- Uslaner, Eric, Badesku, Gabrijel. 2003. The Inequality Trap, Prepared for the WIDER Jubilee Conference, "WIDER Thinking Ahead: The Future of Development Economics," Helsinki, Finland, June 17-18.
- Uslaner, Eric, Badesku, Gabrijel. 2003. *Social Capital and the Transition to Democracy*, Routledge, London.
- Zmerli, Sonja. 2007. *How social identity and self-categorization theory can enrich the concept of social capital*. Paper presented at the annual meeting of the International Society of Political Psychology, Classical Chinese Garden, Portland, Oregon.
- Wacquant, Loïc. 1998. Negative social capital: State Breakdown and Social Destitution in America's Urban Core, *Journal of Housing and Built Environment*, Vol. 13, No. 1, 25-40.
- Warren, Mark. 2001. *Democracy and association*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- Woolcock, Michael. 2001. The place of social capital in understanding social and economic outcomes', *Isuma: Canadian Journal of Policy Research* 2:1, 1-17.

Woolcock Michael, Narayan Deepa. 2000. Social Capital: Implications for Development Theory, Research, and Policy, *World Bank Research Observer*.

Woolcock, Michael, 2001. The Place of Social Capital in Understanding Social and Economic Outcomes, *Canadian Journal of Policy Research*, 2 (1), 1-17.